

BORÇLU ÖZNELLİĞİN ÜRETİMİ ÜZERİNE DÜŞÜNMEK: KAPİTALİST MAKİNEDE BORCUN AKSİYOMATIĞI NASIL ÇALIŞIR?¹

Emre ÖZCAN²

ÖZ

Borç rejiminin çözümlenmesi borcu, salt neoliberalizm referanslı ekonomik bir *dispositif*'e indirgemek ve bu ekseninde neoliberal hakikati yalnızca ekonomik süreçler etrafında ele almakla mümkün değildir. Bu çözümlenme, borcun varoluşsallık anlamı üzerinden yeni bir öznellik ve yaşam tarzının kurulup işletilmesi etrafında gerçekleşmek durumundadır. Dolayısıyla borçluluğu, Lazzarato'dan hareketle “üretim” ve “öznellik üretimi”nin eklenmesi üzerinden irdelemeliyiz. Foucault'ya referansla bir yönetimsellik biçimi olarak vurguladığımızda, mülkiyet ilişkilerine (üretim araçları değil, sermayenin sahipliği etrafında) ve sermayenin değerlendirilme sürecine bağlı olarak öznellik üretiminin tartışılmasına kapıları kapatmaktayız. Borç *dispositif*'ini, kapitalist makinede çalıştıran Deleuze ve Guattari terminolojisiyle “aksiyomatik”tir ve borcun, finans üzerinden nasıl çalıştığını anlamının yolu aksiyomatik kavramından geçmektedir. Borcun aksiyomatığı ise yine Deleuze ve Guattari'nin kavramsallaştırmaları olarak “toplumsal tabiiyet” (*social subjection*) ve “makinesel köleleştirme” (*machinic enslavement*) şeklindeki iki *dispositif* üzerinden çalışmaktadır.

Tüm bunların doğrultusunda bu çalışma, Deleuze, Guattari ve Lazzarato'dan hareketle borçluluğun Foucaultcu anlamda neoliberal yönetimsellik biçimi olarak eleştirisini sunup kapitalist makinede borç ilişkiseliliğinin, öznellik üretiminin içinden okunmasını hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Borcun Aksiyomatığı, Öznellik Üretimi, Neoliberal Yönetimsellik, Toplumsal Tabiiyet, Makinesel Köleleştirme.

¹ Bu makale, 1-3 Aralık 2016'da ODTÜ'de gerçekleştirilen VIII. Ulusal Sosyoloji Kongresi'nde aynı başlıkla yer alan sözel bildiri sunumunun geliştirilmesiyle oluşturulmuştur.

² Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, Edebyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

THINKING ON DEBTOR SUBJECTIVITY: HOW DOES THE DEBT AXIOMATIC WORK ON CAPITALIST MACHINE?

ABSTRACT

The solution of the debt regime is not possible to reduce the debt to an economic *dispositif* referenced purely neoliberalism and to handle the neoliberal truth in this axis only around economic processes. This analysis has to take place around the establishment and operation of a new subjectivity and lifestyle through the meaning of debt as existentialism. Therefore, we must examine debt through the articulation of “production” and “subjectivity production” based on Lazzarato. When we emphasize as a form of governmentality (Foucault), we close the doors to the discussion of the subjectivity production, depending on the property relations (not around the means of production, but around the ownership of the capital) and the valuation process of the capital. The debt *dispositif* is “axiomatic” in capitalist machine with the Deleuze and Guattari terminology and the way of understanding how it works over finance goes through the concept of axiomatic. The axiom of the debt is again the conceptualizations of Deleuze and Guattari work via two *dispositif* these are “*social subjection*” and “*machinic enslavement*”.

In the direction of all this, this study aims to present the criticism for the indebtedness via Foucault’s meaning of neoliberal governmentality from Deleuze, Guattari and Lazzarato and to read the debt relation to the capitalist machine from the subjectivity production.

Keywords: Axiomatic of Debt, Subjectivity Production, Neoliberal Governmentality, Social Subjection, Machinic Enslavement.

GİRİŞ

Foucault'da yönetimselliğin, amacının insanları ve davranışları yönetmek olan bir devlet teknolojisi olarak görüldüğünü vurgulayan Lazzarato, (ki, ona göre yönetimsellik analizi, daha fazla yönetim tehlikesiyle karşı karşıya olunduğu şüphesine ya da liberallerin devlete karşı ilkelerini üreteceği ve savunacağı özgürlüğe değil, Deleuzeyen anlamda devlet ve sermaye arasındaki ittifaka, yani devlet kapitalizmine odaklanmalıdır) çağdaş kapitalizmde ve özellikle borç ilişkisinde bir taraftan kim-kimi, neyi-nasıl yönetiyor, devlet mi, finans mı, özel şirketler mi, diğer taraftan kapitalizmde yönetilen şey nedir, yalnızca davranışlar mı, eğer öyleyse hangi tekniklerle, devlet tarafından düzenlenen tekniklerle mi şeklindeki sorularının ardından, “çağdaş kapitalizmde toplumsal makineler (aksiyomatik) ve bu makineler için özellikler (aksiyomatığın gerçekleşmesi) yönetilir” cevabını veriyor (2015: 149-50). O halde borçluluk, “aksiyomatik” kavramıyla düşünölmek zorundadır. Deleuze ve Guattari'de sermayenin işleyişi, toplumsal bir aksiyomatik üzerinden tanımlanmaktadır; aksiyomatik, toplumsal bir denetim ve kapma makinesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Borcun aksiyomatığı kavramsallaştırılması ise eşdeğerlilik ilişkisi üzerinden yükselen bir aksiyomatığe işaret etmemektedir. Spinozacı manada beden in aksiyomatikleştirilmesi üzerine düşündürtmektedir. Dolayısıyla aksiyomatik, borçluluğu, biyopolitika ve öznellik üretimi içerisinden okumanın olanağıdır. Aksi takdirde borç ilişkiselliği ve bu anlamda alacaklı-borçlu diyalektiği, hakim öznellik üretimi olarak tartışılmamaktadır. Öznellik üretimi analizlerinin iktidarın düzenlendiği aygıtları açığa çıkardığını dikkate aldığımızda, biyopolitik altyapıyı bütünsel olarak biçimlendiren iktidar aygıtının borç üzerinden üretildiğine dair Lazzarato referanslı iddialı yaklaşım gözden kaçmaktadır. Lazzarato'daki “ekonomi” ve “öznellik”in, “çalışma” ve “etik”in el ele gittiği, yani ekonomi olarak tanımlananın özelliklerin ve onun yaşam biçimlerinin üretilmeden ve denetlenmeden mümkün olmadığı yönündeki vurguyla (özneliğin üretilmesi üstyapıya göndermede bulunmaz, aksine ekonomik altyapının parçasıdır, hatta çağdaş kapitalizmde tüm diğer metaların üretimine katılan meta olarak açığa çıkmaktadır) “üretim” ve “öznellik üretimi”nin bu eklemlenişinin artık “borçlandırılmış insan” a dayandığını biliyoruz. Ayrıca

borç rejiminin inşasında sermayenin biyopolitik boyunduruk aşamasına referansla üretim zamanına değil, yaşama zamanına dayalı öznelliklerin ve yaşam biçimlerinin üretilmesine yaslanılması bağlamında neoliberalizmi işaret etmekteyiz.

Neoliberalizmin zaferi ve krizi, ekonomik ve politik hayatın koşullarını değiştirmesinin yanı sıra yeni öznellik figürleri oluşturarak toplumsal, antropolojik bir dönüşümü başlatmasında yatmaktadır ve bu öznellik figürlerinin başında “borçlandırılanlar” gelmektedir (Hardt ve Negri, 2013: 17). Borçlu olmak günümüzde toplumsal yaşamın genel koşuludur. Borca girmeden yaşamak imkansızdır. Borç tüketimimizi disipline sokmakta, bizi kontrol etmekte, birtakım tercihler dayatmakta ve en önemlisi hayatta kalma stratejilerine geriletmektedir. Her toplumsallığın “iş” mantığına indirgenmesi borç ilişkisi etrafında şekillenmektedir. Ücretlendirilen ve ücretlendirilmeyen emekçilerin dünü, bugünü ve yarını hiçbir zaman tam olarak ödenmeyen “sonsuz borç” girdabı üzerinden finans düzeninin tahakkümündedir. Borçluluğu istisnai bir durum değil, “daimi bir varoluşsal” durum olarak gören Lazzarato’ya göre bu bağlamda, “zaman” ve “süre” konusu borcun merkezinde yer alır, yalnızca emek ya da yaşama zamanı değil, gelecek olan zaman da “şimdi” ile “gelecek” arasına köprü kuran borç ilişkisinin batağındadır (2015: 58). Borçların imaliye kuşkusuz, neoliberalizmin borç mantığı üzerine kurulu işleyişiyle bir el koyma tarzı olduğunun altını çizen Lazzarato’nun belirttiği gibi (2014: 25), “neoliberal politikaların stratejik merkezi olarak düşünülmüş ve programlanmıştır. Eğer borç, neoliberalizmi anlamak ve ona karşı mücadele etmek için merkezi öneme sahipse, bunun sebebi neoliberalizmin, doğduğu andan itibaren, borç mantığı etrafında şekillenmiş olmasıdır.”

BİYOPOLİTİK BOYUNDURUK SÜRECİ

Sadece üretim süreçleri değil, yeniden üretim süreçleri ve yaşamın tamamı sermayenin değerlendirme süreçlerine tabi olduğunda (ki, üretim yeniden üretimle aynı anda ortaya çıkar), değer üretme ilişkilerindeki yeni uğrak noktası olarak sermayenin “biyopolitik boyunduruk” (*biopolitics subsumption*) döneminden söz

etmiş oluyoruz.³ Bu doğrultuda bu dönemi, yeniden üretimin doğrudan yaşamın üretilmesi anlamında, bu süreçlerin bütün yaşamı kapsamasının ifadesi olarak kullanıyoruz. Yaşamak ve üretmek birbirinden ayırt edilemez hal aldığı anda/üretim zamanı-yaşama zamanı ayrımı silikleştiğinde/toplumsal olarak gerekli emek zaman bütünüyle artı-emek zamana dönüştüğünde emek ve değer artık biyopolitiktir. Kullanım değerleri değişim değerine çekilmiştir. Geçek boyunduruk dönemindeki üretim zamanı-dolaşım zamanı diyalektiği ortadan kalkmıştır; dolaşım alanı üretimin bir ögesi haline gelmiştir. Sermayenin dolaşım süreci ise toplumsal ilişkilerdir, yaşam biçimleridir. Değerin ölçüsü emek-zaman olmaktan çıkmıştır. Nitel zaman, gerçek boyunduruk sürecindeki gibi fabrika mekânındaki makinede donmak durumunda değildir, toplumsal alanda doğrudan canlı emek olarak sermayeleşebilmektedir. Bu süreçte niceliksel emek-zamanın değil, niteliksel emek-zamanın sermayeleşmesi söz konusudur; bir anlamda niceliksel emek-zamanının metalaştırılmasına değil, niteliksel emek-zamanın metalaştırılmasına dayalı değer üretim ilişkilerine geçilmekte ve üretim-yeniden üretim, üretken-üretken olmayan emek arasındaki ayrımlar bulanıklaşmaktadır ki, bunun bağlamı “maddi olmayan emek”tir (*immaterial labor*).⁴ Canlı-cansız emek

³ Kapitalizmin girdiği yeni evrede, değer üretimini, fabrikadan “toplumsal fabrika”nın uzamına taşıyan sermayenin sadece emeği değil, bir bütün olarak toplumu, daha doğru ifadeyle toplumsal yaşamın kendisini özümlediği ve onun bütün eklemlerini birer üretim noktasına dönüştürdüğü sürecin açığa çıkarılması ekseninde Otonomist Marksist ekol özelinde Marx’ın “biçimsel ve gerçek boyunduruk” (*formal and real subsumption*) süreçlerinin sonraki uğrağı olarak “biyopolitik boyunduruk” dönemi kavramsallaştırılmaktadır. Marx’ın emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflaştırılmasının tarihi üzerinden ele aldığı sermayenin tarihini, değer teorisine bağlı olarak (değer teorisine metanın ardına gizlenen toplumsal ilişkiler örüntüsünün açığa çıkarılmasının ve dönüştürülmesinin hedeflediğini biliyoruz) *Kapital’e Ek: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*’nda (2008) yapılandırdığı “biçimsel boyunduruk” ve “gerçek boyunduruk” süreçlerinden hareketle, esasen “ilksel birikim”, “biçimsel boyunduruk” ve “gerçek boyunduruk” aşamaları olarak dönemlendirdiğine dikkat çekmek gerekmektedir. Marx’ın süreksizlikler ve kopuşlar nedeniyle *lineer* zeminde sunmadığı bu dönemlendirmesiyle emeğin sermaye tarafından boyunduruk altına alınma biçimlerini ortaya koyduğu temel perspektifi, sermayenin değer üretme ilişkileri, yani emeğin bir sınıf olarak kurulmasını ifade eden kapitalist toplumsal ilişkinin niteliğini belirleyen güç olan değer üretme biçimindeki dönüşümler olarak kendisini bulduğu gibi sınıf antagonizmasının boyutunu belirleyen emeğin toplumsallaşma derecelerini de ortaya koymaktadır. Sermayenin “şey” olarak değil, “ilişki”, “toplumsal ilişki” ve buna içkin “toplumsal güç” olarak okunmasının önünü açan bu dönemlendirmeyi kavrayışımız, Otonomist Marksizmin “sınıf bileşimi” (*class composition*) çözümlemesine referansla sermayenin diyalektik işleyişinden çıkıp onun olumlama pratiği olan sınıflaştırma pratiğine karşı sürekli sınıfsızlaştırma pratiği olarak emeğin kendini politik olumlama özelliği ve sermayeyi krize sokma kudreti (ki, sermayenin krizi emeği boyunduruğuna alamamasından kaynaklıdır) üzerine kuruludur; çünkü bu süreçlerin temelinde emeğin virtüel yaratıcı gücünün, sermayenin boyunduruğundan kurtuluş mücadelesinin yattığını düşünmekteyiz.

⁴ Her ne kadar maddi olmayan emek kavramı, günümüz itibarıyla gerek bazı Otonomist çevrelerce gerekse modernist Marksistlerce oldukça eleştirilse de, Hardt ve Negri bile kavramın muğlak kalabildiğini (maddi olmayanın, emeğin ürünü olduğu vurgulandığına göre, bu açıdan yazarlar, toplumsal yaşamı ve ilişkileri üreten emek olarak biyopolitik emek kavramını kullanmanın daha doğru

ayrımından söz etmek, maddi olmayan emek biçimi altında emeğin sabit sermayeleşmesiyle olanaklı değildir. Maddi olmayan emeğin temel niteliği iletişimi, toplumsal ilişkileri ve işbirliğini üretmesidir; fikirler, semboller, kodlar, metinler, dilsel figürler, imajlar vb. ürünler üretir. Maddi üretim ve hizmet üretimi ekseninde cisimleşmiş veya cisimleşmemiş bir üründen bahsetmiyoruz; emek hala bedenseldir. Mesele, maddi olmayan emek dolayımında her türlü toplumsal ilişkinin kapitalist üretim sürecinin parçası haline gelmesidir. Bu düzlemde de emek nosyonunun yeniden tanımlanmasına neden olan emek güçlerinin bilimsel-iletişimsel-dilsel hale gelmesi, yani bilimin-iletişimin-dilin üretici güce katılması, maddi olmayan emeğin niteliksel zamanının metalaştırılmasının ifadesi olarak “genel zekâ”nın (*general intellect*) oluşumudur ve artık toplumun genel toplumsal bilgisinin birikimini ve bunun üretimin temel unsuru haline gelmesini betimleyen genel zekânın sermayeleşmesinden bahsedilmektedir. Genel zekâ, toplumsal alanda dolaşıma sokulan bütün bir bilimler, diller, bilgiler, etkinlikler ve beceriler topluluğudur. Sabit sermayenin maddi olmayan emek haline gelmesiyle insanın duygusal, iletişimsel, fiziksel, entelektüel üretim kapasitesinin sermaye tarafından mülkleştirilerek tahakküm altına alınmasını ifade eden genel zekânın doğrudan üretici güce dönüşmesiyle yaşamın biyopolitik üretimi su yüzüne çıkmıştır. Toplumsal yaşamın her bir damarı sermayenin tahakkümü altına alınmıştır. Üretimin her eylemi bilgi, iletişim vb. unsurlarla birlikte toplumsal ilişkiler alanına nüfuz etmektedir. Nitekim fetişleşen, şeyler arasındaki parçalı ilişkilere dönüşen toplumsal ilişkilerin kapitalist üretim biçimine tabi kılındığı, bu ilişkilerin üretiminin artı-değer üretiminin bileşeni halini aldığı, sermayenin komuta mekanizmalarının toplumsal alana içkin hale geldiği ve en önemlisi her şeyin işe koşulması/işin yoğunlaştırılarak dayatılması yönünde sınırsız bir çabanın olduğu görülmektedir. Bütün toplumun emek gücünün kapitalist kontrol tarafından içerildiği biyopolitik

olacağı kanısındadır) çekinmeden söylese de, ampirik kanıtlar beklense de ve hatta genellikle kullanım dışı kaldığına inanılsa da öncelikli olarak değer kaynağının emek olduğunun altını kalınca çizip biyopolitik boyunduruk sürecinin temel belirlenimini ifade ettiğini inkâr edemeyeceğimiz için kavramı dışarıda bırakmanın mümkün olmadığı kanısındayız (Bu tartışmalar için bkz. Marazzi, 2014; Caffentzis, 2005; Federici, 2006; Weeks, 2007; Thoburn, 2001; Dyer-Witheford, 2001).

boyunduruk süreciyle toplumsal alanda artan bir şekilde her şey toplumsal yaşamın örgütleyicisi konumunda olan işe (yaşamın iş olarak üretilmesi) ve metaya dönüştüğünde, kendi etkinliğimizden onun birikim sürecine adanmasıyla mahrum bırakılmış konumdayızdır. Nihayetinde değerlenme teorisi dolayımında sermayenin, insanın üretici etkinliğini nasıl kendine tabi kıldığı ve bu dönemde sadece emek süreci ekseninde değil, insan etkinliğini bütünüyle nasıl işe dönüştürdüğü ve varoluşun her anını değerlenme sürecine tabi kıldığı bilinmektedir.

BORCUN BİYOPOLİTİK YÖNETİMSELLİĞİ

Borç ilişkiselliğini, özneleşme biçimlerine referansla çözümlediğimizde Foucault'nun biyopolitika kavramı kullanışlı bir kategori halini almaktadır. Foucault'da Lemke'nin aktardığı gibi, “biyopolitik mekanizmalara yönelik bir çözümlenmeye özneleştirme biçimlerine yönelik bir soruşturmanın eşlik etmesi zorunludur. Bu kuramsal hamle, hayat süreçlerinin düzenlenmesinin bireysel ve kolektif failleri nasıl etkilediğinin ve kimliğinin yeni biçimlerinin nasıl ortaya çıktığının değerlendirilmesine olanak sağlar” (2013: 155). Borçluluğun bir özneleştirme biçimi olarak kurulup işletilmesi ise biyoiktidar pratikleriyle sarmalanan denetim süreçleriyle ilişkilidir. Nihayetinde borç, bir denetim aygıtıdır/*dispositif*’dir. Borçluluk, Deleuzeyen anlamda “denetim toplumu”na özgü yeni bir iktidar tekniğiyle çalışmaktadır. Bu iktidar tekniğinde borçlu üzerindeki baskı, “disipliner toplum”daki gibi dışsal değildir; bizzat borçlunun kendisi tarafından üretilmektedir. Lazzarato'nun ifadesiyle, “borç doğrudan doğruya bir yaşam disiplinine ve “kendi” üstüne çalışmayı, kendi kendisiyle daimi bir pazarlığı, özgül bir öznellik -borçlu insan- üretimini gerektiren bir yaşam tarzına göndermede bulunur. İşte bu anlamdadır ki borcun, borçlandırılmış insana özgü bir öznellik üretimi gerektirmek suretiyle, biyopolitik iktidarı yeniden yapılandığı öne sürülebilir. Öyleyse, egemen, disipline dayalı ve biyopolitik iktidarlara yeniden biçimlendirmek suretiyle; borç ekonomisi hem politik, hem üretimi hem de dağıtımçı bir işlev yerine getirir” (2014: 92-3). Denetim toplumu demişken, bu kavramsallaştırmada Burroughs'dan esinlenen Deleuze'ün belirttiği gibi, “denetim kısa-vadeli ve devir adedi hızlıdır; ama aynı zamanda sürekli ve sınırsızdır; oysa disiplin süre

bakımından kalıcı, sonsuz ve süreksizdir. İnsan artık kapatılmış insan değildir. Borç içindeki insandır” (2013: 191). Tartışılan düzleme oldukça uzak olsa da başvurmak durumunda kaldığımız Richard Dienst (2015: 135-36), Deleuze’ün bu cümlesindeki kilit noktanın kapatılma mantığı ile borçluluk durumu arasındaki değerlikli ayırım olduğunu belirterek buradaki İnsan kavramına odaklanıp kavramın, varlığın tek bir hakim biçimi ve bu durumdan başka bir şeye dönüşerek (kadın, hayvan, algılanamaz bir şeye dönüşmek) sayısız şekilde sıyrılmayı ifade eden Deleuzeyen özel bir ayrımı simgelediğini düşünür ve bu manada insana doğru her yaklaşımın (felsefe, politika veya sanatta vb.) bir tür tuzak olarak görülmek durumunda olduğunu vurgular. Bu tutum, Dienst’e referansla bir antagonizma olmadan İnsan hakkında asla konuşamayacağımızı dikkate aldığımızda borç ilişkiselliğinin nasıl görüldüğüne dair Deleuzeyen çözümlemenin önemli bir işaretidir. Nihayetinde disiplinci iktidar üzerinde “kapatılma”nın nasıl görüldüğü açıktır. Fakat borç ilişkiselliğinin bir tür görünmez, içsel ve hatta ruhani bir şey olarak düşünülmesi alışkanlığından sıyrılmak için Deleuze’ün *Anti-Oedipus*’da borcun tarihsel biçimlerini; ilki, sözümona “ilkel ve vahşi” sistemde borcun kan davası ve zalimlik olduğu ve kan üzerinden ödendiği, ikincisi, despotik/barbar sistemde bütün borçların gücünü tanrısallıktan alan yöneticinin sonsuz kudretinden kaynaklandığı, son olarak kapitalizmde ise borçların, devlet otoritesinden azade olduğu ve bütün toplumsal tabaka boyunca dolaştığı şeklinde her birinin kendi borç görünümünü ve kendi toplum “gözü” türünü ürettiği üç temel sistem içinde düzenlenen sönümsüz bir uygulamada buluruz (Dienst, 2015: 138-39).

Lucarelli (2012), tartıştığımız biyopolitik boyunduruk sürecinin birikim rejiminin, yalnızca neoliberalizm göndermeli ekonomi-politik alanda değil, ekonomi-politiğin sosyal psikolojiyle kesiştiği melez bağlantılarla ele alınabilecek denetim araçları üzerinden irdelenmesine işaret ederek bu birikim rejimini anlamının yolu olarak dolaysız olarak komuta ve güç sorunlarına yoğunlaşan bakış açısını sunmanın ve finansallaşmanın ve borç ilişkisinin derinleştirilmesinin, Foucault’dan “biyoiktidar” kavramının yanı sıra “yönetimsellik” (*governmentality*) kavramının ödünç alınmasıyla mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, “finansallaşmanın masaya yatırdığı artık sadece egemen iktidarın dolaysız uygulanışı değil, aynı

zamanda egemenliğin finansallaşma süreciyle uyumunu sağlayabilmek için gerekli tüm insan davranışlarının *yönetilmesidir*” (2012: 123). Bu bağlamda yönetimselliğin ikame değil, bir disiplin genişlemesi olduğu, biyoiktidarın temel karakterini belirlediği ve neoliberalizmin “disiplin özne” imal ettiği söylenmek durumundadır. Borç rejimini çözümleyebilmek adına borcu, “siyasal ve toplumsal sonuçları belirleyen bir yönetimsellik biçimi” olarak görmemiz gerekmektedir; “borç, insanın hayal gücünü kısıtlayan ve bireyi gelecek tasavvurundan yoksun bırakan, radikal toplumsal değişimi etkisiz hale getirmeyi amaçlayan ‘neoliberal bir yönetimsellik’”, daha doğru ifadeyle, “insanları disiplin ve denetim rejimlerine tabi kılmayı amaçlayan ‘biyopolitik bir yönetimsellik’” biçimidir (Taşkale, 2015: 158-61). Burada soluklanıp Foucault’da yönetimselliğin üç ifade biçimine bakmak gerekmektedir.

“Bu ‘yönetimsellik’ kelimesiyle üç şey kastediyorum. ‘Yönetimsellik’ derken, temel hedefi nüfus, baskın bilgi biçimi ekonomi politik, temel teknik aracı da güvenlik düzenekleri olan bir bütünü, bu son derece belirli fakat karmaşık iktidar biçiminin uygulanmasını sağlayan kurumlardan, usullerden, çözümlere ve düşüncelerden, hesap ve tekniklerden oluşan bütünü kastediyorum. İkinci olarak, ‘yönetimsellik’ derken, Batı’nın tamamında, ‘yönetim’ olarak adlandırabileceğimiz bu iktidar tipini diğerleri (hükümranlık ve disiplin) üzerinde egemen kılmayı çok uzun süredir sürdüren eğilimi, kuvvet çizgisini kastediyorum. Bu iktidar tipi beraberinde bir yandan yönetime özgü bir dizi aygıtın gelişimini, diğer yandan ise bir dizi bilmeyi getirmiştir. Nihayet, ‘yönetimsellik’ derken, Ortaçağ’daki adalet devletinin 15. ve 16. yüzyıllarda idari bir devlete dönüştüğü, yavaş yavaş ‘yönetimselleştiği’ süreci, daha doğrusu bu sürecin sonucunu anlamak gerekir” (Foucault, 2013: 97-8).

Foucault’nun bu üç unsur doğrultusunda odak noktası, “Ortaçağ’dan modern çağa geçerken, ilkeleri sözgelimi ahlaki erdemlere (bilgelik, adalet, Tanrı’ya ya da Tanrı’nın yasasına saygı) ve bir ölçü idealine (sağduyu, düşünce, ölçülülük) karşılık gelen bir yönetme sanatından, işleyiş ilkelerini değiştiren ve hem

ilke olarak, hem uygulama alanı olarak devlet biçimine bürünen bir modern yönetim fikrine geçildiğidir. Modern devletin, devletin iyi işleyişinin tanımı bu noktada doğar: Devletin rasyonel yönetselliği, devletin rasyonelliği –bunun hikmeti hükümet ile karıştırılması gerekmez” (Revel, 2006: 162). Buradaki “hikmeti hükümet” şeklinde ifade edilen, esasen “devlet aklı” (*raison d'etat*) kavramıyla Foucault, yasaların askıya alınmasını veya Agambenci istisna halini kastetmez. Onun dikkat çektiği bağlam, modern devletle yeni bir rasyonelliğin varlık kazanmasıdır.

“Çok şematik bir dille belirtecek olursak: Yönetim sanatı kristalleşmiş biçimde ilk ifadesini on altıncı yüzyılın sonu ile on yedinci yüzyılın başlangıcından bulur: Yönetim sanatı, bizim bugün yüklediğimiz olumsuz ve küçültücü anlamıyla (sadece devletin çıkarına hizmet edecek şekilde hukuk, eşitlik ve insanlık ilkelerini çiğneyerek) değil; tam ve olumlu anlamıyla anlaşılan hikmeti hükümet teması etrafına yükselir. Bu olumlu anlama göre, devlet kendisine içkin olan ve sadece doğal ya da ilahi yasalardan, bilgelik ve sağduyu ilkelerinden çıkarılamayacak olan rasyonel ilkeler doğrultusunda yönetilir. Doğa gibi devletin de, her ne kadar farklı bir türde olsa bile, kendine göre bir rasyonelliği vardır. Buna karşılık yönetim sanatı, kendini aşkın kurallarda, kozmolojik modellerde ya da felsefi-ahlaki bir idealde temellendirmeye çalışmaktansa, kendi rasyonelliğinin ilkelerini devletin spesifik gerçekliğinde aramak zorundadır” (Foucault, 2005: 277-78).

Ne var ki, bu rasyonelliğin 18. yüzyılın başlangıcına kadar etkisini koruyan yönetim sanatının gelişmesine engel teşkil ettiğini vurgulayan (ki, merkantilizmi arakasına alan devlet aklı, devletin ekonomik müdahalesini rasyonel kılar) Foucault’da devleti üretenin yönetsellik kavramı olduğunu, yani devletin hükmetme biçimini belirlemediğini, tam tersine devletin hükmetmenin tezahürlerinden biri olduğunu belirtmemiz gerekmektedir ki, tam da bu noktada tartışma, devletin yönetsel hale gelmesi, yönetim sanatlarının devleti ele geçirmesi üzerinedir. Foucault’nun ifadesiyle, “yönetim sanatının yerleşmesinin can alıcı noktası, ekonominin siyasi pratik alanına sokulmasıdır. Durum on altıncı yüzyılda böyleyken, on

sekizinci yüzyılda da geçerliliğini korumuştur” (2005: 271). Tabi ki, devlet aklının sınırını ekonomi-politik üzerinden okuyan, ekonomi (ailenin yönetimi) ve politikanın (*polis*'in yönetim biçimi) birbirine eklenildiği yerde iktidar teknolojilerinin dönüşümünü açığa çıkaran Foucault'da ekonomi-politik, ne Adam Smith gibi klasik iktisatçıların yaklaşımıyla ne de Marksizmin canlı emek eleştirisiyle anlaşılabilir. Foucault, “bir devleti yönetmek, bütün devleti kapsayan bir ekonomi kurmak anlamına gelecektir ve bu şekilde yurttaşlar da, herkesin serveti ve davranışları da sıkı bir gözetim altında tutulacak, bir aile reisinin kendi evini ve mallarını gözetmesi gibi daima denetlenecektir” (2005: 172) demektedir. Foucault, Marx'ı ve ekonomi-politiği, Lazzarato'nun aktarmaya çalıştığı gibi (2010: 18), güç ilişkilerinin sermayeyle emek arasındaki ilişkiye indirgenmesi ve bu ikili ilişkilerin bütün toplumsal dinamiklerin ve her iktidar ilişkisinin kaynağına dönüştürülmesi nedeniyle hatalı görmektedir; onun ekonomi-politiği, yalnızca doğal kaynaklar, emek ürünleri ve onların dolaşımı ve ticari rezerv alanlarını değil, kent ve güzergahlarını, yaşam koşullarını, nüfusu ve onların yaşam zincirlerini, çalışmak amacıyla oyuna katılma yeti ve eğilimlerinin idaresiyle bütün bir karmaşık maddi alanı yönetir ve bu bağlamda, “toplumsal beden”in (*corps social*) bütününe yayılan güçler arasındaki ilişkilerin çoklu yapısını artırmaya olanak sağlayan iktidar düzeneklerini kapsamaktadır ki, böylelikle güçlerin ekonomi-politiği içinde ifade edilmiş yeni iktidar ilişkilerini tanımlayacak yeni bir ontoloji ve yeni bir politik teori açığa çıkmaktadır. Biyopolitika ise ontoloji ve politika arasında yeni bir ilişki kuran bir güçler dinamiğine göndermede bulunmaktadır. Son kertede Lazzarato'dan devam edecek olursak, politika ile ekonomi arasındaki ilişkiden kaynaklanan sorun, Foucault açısından, “ikisinden de kaynaklanmayan teknikler ve *dispositif*'ler yoluyla çözülür. Bu “dışarı”yı, bu “öteki”yi sorgulamak gerekir. Politikanın ve ekonominin işleyişi, yararlılığı ve gücü, bugün herkesin bildiği üzere, bu mantıklara içsel olan rasyonalite biçimlerinden değil, tersine dışsal olan ve Foucault'nun “insanların yönetimi” adını verdiği bir rasyonaliteden doğar” (2015a: 93). Nitekim Foucault'da, 16. ve 17. yüzyıllarda, devlet aklının yönetim sanatı için çizdiği hedeflerin içinde doğduğunu düşündüğü ekonomi-politik, devlet aklına ve onun politik özerkliğine dışarıdan bir eleştiri değildir; ekonomi-politik olgusu,

yönetim pratikleri üzerine odaklanır ve bu pratiklerin hukuken meşru olup olmadığıyla ilgilenmez, kökenleri değil, etkileri üzerinde durur ki, ekonomi sorunu, ona göre, daima yönetim pratiğinin hareket alanı içinde ve onun sonuçlarıyla ilişkilidir (Foucault, 2015: 15-6). Foucault'nun ekonomi-politiği özgün ele alışı ise kavramın, “teorik formülasyonu da dahil olmak üzere, yönetime kendi yönetim pratiğinin hakikat ilkesini nerede bulacağını göstermiş olduğu (ve sadece bu sebeple, fakat bu da azımsanamaz)” (Foucault, 2015: 30) noktasındadır.

Biyopolitikanın Doğuşu'nda liberal yönetimsellik tartışmasını ele aldığı 1979'un ilk üç dersinden sonra 20. yüzyıla gelerek liberal yönetim sanatının kriziyle neoliberal yönetim sanatının ortaya çıkışını irdeleyen Foucault (2015: 109-11), neoliberalizmden bahsedildiğinde aktarılan ekonomik, sosyolojik, politik bağlamların aslında hiçbir şey ifade etmediğini ve aynı tarzda eleştirilerin ötesine geçilemediğini belirterek neoliberalizmin, herhangi bir politik toplum içinde piyasa için serbest bir alan yaratma meselesi, yani politik iktidarın genel icrasının piyasa ekonomisinin ilkelerine nasıl adapte edilebileceği sorunsalı ve aynı zamanda boş bir alanı özgürleştirmek değil, piyasa ekonomisinin temel ilkelerinin genel yönetim sanatına yansıtılması olduğunu vurgulamaktadır. Neoliberalizm, Read'in Foucault çözümlemesinden hareketle, “koşulları, devlet ya da egemen sınıf tarafından değil, günlük pazarda mal alıp satma deneyiminden üretilen, daha sonra toplumun bir imgesine dönüşmek üzere, diğer toplumsal alanları kapsayan “fikirler piyasası” boyunca yayılan bir ideolojidir. İkincisi, sadece siyasal alana, bir devlet idealine değil, insan varoluşunun bütününe dair bir ideolojidir. Bir ideali değil bir gerçekliği, yani insan doğasını temsil etme iddiasındadır” (2012: 82-3). Bu anlamda neoliberalizm, Foucault'da siyasal rejimin yönetimi düzleminden değil, doğrudan doğruya öznellik üretimi bağlamında bireyin yönetimi (belirli norm, düşünme ve özel yaşam biçimleriyle ilgili olarak işleyen *dispositif*'ler aracılığıyla) üzerinden ele alınmaktadır. Fakat varolan her şeyi piyasa ilişkilerine tabi kılma istencindeki neoliberal yönetimselliğin sadece başkalarının yönetimine indirgenmeden, diğer çehresiyle kendini yönetme pratiklerine içkin bir şekilde, yani salt olarak yönetenlerin yönetilenlere dayattığı bir pratik değil, onların birbirlerini karşılıklı konumlandığı, dinamik ve çok taraflı

bir pratik olarak ele alındığını belirtmek gerekiyor. Neoliberalizmin mahareti, “bu iki çehreyi tuhaf bir biçimde birleştirerek kendi kendinin yönetimini, başkalarının yönetiminin uygulama noktası ve hedefi yapmasıdır. Bu düzeneğin sonucu “neoliberal özne”nin ya da “yeni özne”nin üretimiydi ve hala da öyledir” (Dardot ve Laval, 2012: 425). Dolayısıyla insanların hem yönetildiği hem de kendi kendini yönettiği farklı bir yönetimsellik kipinden, yeni tip bir “Akıl” olarak yönetimsellikten söz ediyoruz. Borcun, yönetimsellik bağlamında ele alınmasının en önemli sebeplerinden birisi tam da bu noktadır. Çünkü Lazzarato dolayımında söylemeye çalıştığımız gibi, borçluya uygulanan baskı, denetim toplumlarında -yönetilmek bir yana- borçlunun bizzat kendisi tarafından üretilmektedir. Ayrıca biyopolitika kavramını kullanırken, Lemke’den hareketle, Foucault’da kavramın, “tarihsel olarak bireyin kendisini yönetmesinin ve toplumsal düzenlemenin liberal biçimleriyle ortaya çıkan ayrık bir yönetim sanatına gönderme yaptığını” (2013: 54) biliyoruz. Bu noktadan sonra ise neoliberal yönetimselliğin en belirleyici yönü olarak *homo economicus*’un üretimine temas etmiş oluyoruz. Borcun öznesi, Foucault’daki *homo economicus*’un yeni bir örneğidir, yani basit bir tersten okumayla borç, *homo economicus*’u üretmek için en uygun tekniktir diyebiliriz. *Homo economicus*, özdeş ve heterojen bir figür olarak görülmemelidir; farklı bir öznedir ve devletin hukuki öznesi olan, asla indirgeyemeyeceğimiz *homo juridicus*’tan tamamıyla farklı ilkelerle yönetilmektedir. Lazzarato’nun belirttiği gibi, “ekonomik insan ve hak öznesi, yerini tamamıyla heterojen olan iki kuruluş sürecine bırakır: Hak özneleri, bir feragat diyalektiği aracılığıyla öteki hak öznelerinin bedenine katılır. Aslında politik kuruluş, hukuki öznenin kendi haklarını bir başkasına devretmesini (feragat etmesini) önvarsayar. Öte yandan ekonomik insan, hakların devri yoluyla değil, ama çıkarların kendiliğinden çoğaltılması yoluyla diğer ekonomik öznelerin bedenine (ekonomik kuruluş) katılır. Kişi kendi çıkarından feragat etmez. Aksine, herkesin ihtiyaçlarının çoğalışı ve tatmini ancak kendi bencil çıkarını korumasıyla mümkün olur” (2015a: 93). Read’e göre (2012: 84-5), klasik liberalizmden neoliberalizme geçiş yönetimselliğin tarihi içinde ele alan Foucault’da liberal hakikat açısından ekonomik bir özne olarak insanın “antropolojisi”nin, siyasetin temeline yerleştirilmesine yarayan *homo economicus* fikri, piyasanın salt

belirli bir teşekkülden veya pratikten daha fazlası olup devlet erkinin yeniden yorumlanmasına ve eleştirisine dönüştüğü, mübadelenin toplumun genel matrisi haline geldiği “klasik liberalizm” ile ekonomik faaliyetin toplumsal ve siyasal ilişkilerin genel matrisi haline getirilme sürecinin kapsamının genişletildiği, rekabet odaklı “neoliberalizmin” ortak noktası olarak belirlemektedir; ancak buradaki tartışma, vurgunun mübadele antropolojisinden rekabet antropolojisine kaymasıdır, yani mübadele eden bir yaratık olarak *homo economicus*’dan rekabet eden, rekabet etme eğiliminin teşvik edilmesi gereken bir yaratığa geçişir ve bu geçiş, insanların kendilerini özneleştirmesinde ve özneleştirilmelerinde genel bir kaymaya yol açmaktadır. *Homo economicus* artık mübadele ve piyasa öznesi değil, “kendi kendinin girişimcisi” olarak vücut bulmaktadır. Neoliberal düzende geniş bir hatta toplumsallığa indiğini gördüğümüz *homo economicus*, Foucault’ya göre, “mübadele partneri değil. Burada *homo economicus* bir girişimci, bir şirket, kendi kendisinin şirketi. Bu farklılık o kadar önemli ki, neoliberallerin tüm analizlerinin kalbinde mübadele partneri *homo economicus* yerine, kendisinin şirketi, kendisinin sermayesi, kendisinin üreticisi, kendi gelirinin kaynağı olan *homo economicus* anlayışını getirmek yatacaktır” (2015: 190).

KAPİTALİST MAKİNEDE BORCUN AKSİYOMATIĞI

Deleuze ve Guattari, Oedipus’un soykütüğünü çıkarmak şeklinde okuyabileceğimiz bir ele alışla toplumsal üretim tarzına ilişkin ilkel, despotik ve kapitalist şeklinde üç temel toplumsal makine belirler. Toplumsal üretimler *socius* üzerinde örgütlenir. *Socius*, üretim öğelerinin ve güçlerinin dağıtıldığı yüzeyi oluşturur. Her toplumsallık bir *socius* üretir. İlkellik için yeryüzü, barbarlık için despot, kapitalizm için sermayedir. Düşünürler, kapitalist makineyi ilkel ve despotik makinenin kodladığı ve üst kodladığı tüm akışların iflası üzerine kurmuştur. Kapitalizm, kod çözümü üzerinden yürüyen yersiz yurtsuzlaşma vaadini pazarlama ve kısmi bir akış (ancak sabitlenen tek bir alan olan sermaye akışı) içerisinde dolaşıma sokmaktadır. Nitekim yersiz yurtsuzlaştırma denilen proje, kapitalizmde “soyut” ve “sahte” kodlarla yeniden yerli yurtlulaştırma ile yürür ve dolayısıyla yersiz yurtsuzlaşma, yersiz yurtsuzlaşan herhangi bir unsurun diğeri için yeni bir yer-yurt işlevi görmektedir ki, bunun karşılığı “çifte oluş” kavramsallaştırmasıdır. Yersiz yurtsuzlaşma ve

yeniden yerli yurtlulaşma ise aksiyomlaşma eşliğinde gerçekleşir. “Aksiyomlaşma, yersiz yurtsuzlaştırılmış kaynakları birleştirerek ve onları yeniden yerli yurtlulaştırıcı birleşiminden meydana gelen artığı temellük ederek işler. /.../ Aslında, aksiyomlaşma aracılığıyla sürekli yersiz yurtlulaşma ve yeniden yerli yurtlulaşma döngüleri, bir bütün olarak kapitalist toplumun temel ritimlerinden birini oluşturur” (Holland, 2007: 52). Son kertede sermayenin işleyişi kod aracılığından ziyade aksiyomatik yapıyla, yani toplumsal bir aksiyomatik üzerinden vücut bulur diyebiliriz. O halde kapitalizmin işleyişini en iyi ifade eden kavram aksiyomatiktir. Daha önce de belirttiğimiz gibi aksiyomatik, toplumsal denetim ve kapma makinesidir. Bu bağlamda kesinlikle teknik anlamlar içermez ve politik bir *dispositif*'e işaret eder. Sonuçta sermaye, akışların birleşmesiyle tecessüm eder (sadece kodsuzlaştırılmış, soyut akışlar sayesinde değil, birbirleriyle birleştiklerinde, yani onların sömürülerini örgütlediğinde ortaya çıkar) ve bu birleşme bazı *dispositif*'lerle gerçekleşir ki, burada günümüz kapitalizmini yapılandıran temel ögenin işte bu borç *dispositif*'i olduğunu savunmaktayız. Fakat borcun aksiyomatığı, Dienst'e referansla öncesinde aktardığımız gibi ilkel, despotik ve kapitalist makinelerin hepsinde çalışmaktadır. Burada temel mesele, borcun aksiyomatığının bir *dispositif* olarak nasıl çalıştığını ortaya koymaktır, kuşkusuz ki her makine tipinde değişen yalnızca *dispositif*'lerin biçimleridir. Çağdaş kapitalizmde akışların birleşmesi ise finans tarafından ortaya konulur. Finans kapitalizminin bakış açısı aksiyomatiktir. Akışların kapitalist birleşmesinin arkaik toplumların şenliklerinde olduğu gibi ne tüketim/harcama ne de despotun tüketim lüksüyle tanımlanmadığını ortaya koyan Lazzarato (2015: 123), onun artık “sermaye-para”nın sonsuz değerlenmesinin maddi biçimine, üretim için üretime bağlı olduğunu ve bundan böyle soyut nicelik olarak artı-değerin toplumun biricik amacı olduğunu vurgular. Dolayısıyla bu birleşmenin temelinde sermaye olarak para *dispositif*'i görünmektedir.

Deleuze ve Guattari'de kapitalizmin aksiyomları, “kuramsal önermeler veya ideolojik göndermeler değil, sermayenin semiyolojik biçimini inşa eden ve üretim, dolaşım ve tüketimin düzenlenişlerine tamamlayıcı parçalar olarak dahil olan işlemsel sözcelemelerdir” (1987: 461). Lazzarato açısından borç krizinde

sözceleyenler ise finans kurumları, bankalar ve devletleri kendi kurumları olarak içine alan ulus-ötesi politik kurumlardır; borç krizinde aksiyomatiğin gerçekleşme modeli, alacaklılara ödeme yapmak, ücretleri ve sosyal hizmetleri gözle görülür şekilde kısıtlamak, refah devletini özelleştirmek gibi daha da indirgenmiş bir aksiyomlar dizisiyle işlemektedir ki, aksiyomlar, akışları piyasa, devlet, banka, şirket gibi farklı tüketim endüstrileri gibi denetim ve karar mekanizmalarına tabi kılmaktadır ve bu görevi borç aksiyomları dikey, otoriter ve merkezileştirici şekilde yerine getirir (2015: 125-28).

“Aksiyomatik ile onun gerçekleşmesi arasındaki ilişki, borç krizinde de aynı şekilde işler haldedir. Gayrimenkul kredilerinin ve onların finansla piyasalarda mübadele edilebilir menkul kıymetlere dönüştürülmesinin yönetimi, borçluların reel durumu (gelir durumu, yoksulluk vb.) hesaba katmaksızın, yani onların gerçekleşme modellerini hesaba katmaksızın, kredinin giderek büyümesi amacıyla yalnızca parasal ve finansal akışların ve onların işlevsel bakış açısından örgütlenmiştir” (Lazzarato, 2015: 137).

Bu noktadan sonra meselenin devletin yeniden nasıl yapılandığının ortaya konulması olduğunu görmekteyiz. Finansal kapitalizmde aslında yeni bir devlet teorisi çözümlenmesi açığa çıkmaktadır. Nihayetinde Foucault'nun *Biyopolitikanın Doğuşu*'nda değindiği kurumdan ayrılmaz olarak kapitalizme geçmek için, aksiyomatik ve onun gerçekleşme modelinin irdelenmek zorunda olduğu açığa çıkmıştır; ancak bu konu ancak başka bir çalışmanın düzlemi olacağından şimdilik bununla yetinmek gerekecektir.

Kapitalist siyasetin temel projesini ekonomik, teknolojik ve toplumsal akışların öznellik üretimiyle eklemlenmesi üzerinden, yani bu süreçleri onlarla beraber gerçekleşen özneleşme süreçlerinden koparmadan ele alan Lazzarato (2016: 11), günümüz eleştirel teorilerinin, kapitalizm ve özneleşme süreçleri arasındaki ilişkiyi açıklamakta başarısız, ilişkiyi yakalasa bile indirgemeci olan bilişsel kapitalizm, bilgi toplumu ve kültürel kapitalizm gibi analizler doğrultusunda bir yandan bilgi, enformasyon ve kültürün “üretim”i oluşturan ekonomilerin çoğulluğunu kapsamakta yetersiz olduğunu, diğer yandan bunların öznel

avatarlarının (“bilişsel işçiler”, “sembol manipülatörleri” vb.), “öznellik üretimi”ne katkıda bulunan çoklu tabi kılma biçimlerinden ve siyasal özneleşmeden yoksun olduklarını ortaya koymaktadır. Deleuze, Guattari ve Simondon hariç, eleştiri oklarını yönelttiği Butler, Zizek, Badiou ve Ranciere hattının en büyük sınırlılığı, makine kavramına neredeyse hiç yer ayırmayışında, daha doğrusu kavramı buharlaştırmasında gizlidir. Bu teoriler yalnızca toplumsal tabiiyeti dikkate aldıklarından makinelerin, makineciliğin, sosyo-teknik sistemlerin, prosedürlerin, bölünmüş olanların söz konusu olmadığı bir nevi öznel idealizme geri çekilme tehlikesi arz ederler ki, sermaye, biyopolitik boyunduruk dönemini ifade ederken belirttiğimiz gibi fabrikadan çıktığında kapitalizmin mekanik doğasına ilişkin Marx’ın teorisi onlarda kaybolmuş gibi görünür, bu teorilerde makineler ve makinesel tabiiyetler yok olur ve dolayısıyla değer üretme ilişkilerindeki dönüşümün çözümlenmesi zorlaşır; oysaki makine her yerededir, ifadelerimize, konuşmalarımıza ve günlük eylemlerimizin tamamına eşlik etmeye devam etmektedir; bizler aslında makineye konuşur, onunla düşünür ve yazarız (Lazzarato, 2014: 129). Kapitalizmin bireyleri içeriden yakaladığının altını çizen Guattari’nin dediği gibi, “burjuvazinin doğası değişmiştir. Artık, en azından modernist kısımlarında, ister bireysel ister kolektif olsun kişisel üretim araçları sahipliğini gayretli bir şekilde savunma çabası içinde değildir. Bugün burjuvazinin sorunu, kolektif ve küresel olarak makinelerin ve sosyal donanımların temel ağını kontrol etmektir. Burjuvazinin gücü buradan gelir; sadece parasal gücü değil, aynı zamanda sosyal, libidinal, kültürel vb. güçleri de” (2007: 155). Kapitalizmin öncelikle “toplumsal bir makine” olduğunu ortaya koymak gerekmektedir ve bugünün öznellik üretimi ve yönetimsellik teknikleri toplumsal makinenin müdahalesi olmadan idrak edilemezdir; üretim, öznellik ve teknoloji arasındaki içkin ilişki, bu yolla açığa çıkmaktadır. *Grundrisse*’nin “Makineler Hakkında Fragman”⁵ bölümüne referansla, Marx’ta makine, salt teknik bileşim odağından çıkarak Raunig’den

⁵ Otonomist Marksist literatürde, “Makineler Hakkında Fragman” veya “Fragmanlar” olarak anılan bu bölüm, *Grundrisse*’nin “Sermayenin İki Özel Türü Olarak Sabit Sermaye ve Dolaşan Sermaye” başlığındaki kısmıdır, yani *Grundrisse*’nin altıncı defterinin sonu ve yedinci defterinin başını kapsamaktadır.

hareketle emek aletinin tersine, artık tekil işçinin emek aracı olarak anlaşılamayacak hale geleceği tarihsel gelişmeye işaret etmektedir; dolayısıyla makinenin anlamını, teknik bir makine terimi içine sıkıştırmak bu noktadan sonra mümkün değildir. Raunig'e göre, "makine kavramı, teknik aygıtların tanımlanması ile sınırlandırılmadığı ölçüde, artık yalnızca teknik makinelerden başka bir şeyin mekanik işleyişine dair bir metafora gönderme yapmıyor. Bu tür düşünceler hala hakim olsa da, yerlerini giderek teknik makineyi, makine teriminin arkasında yatan çok daha genel bir makine kavramına işaret ederek kavrayan bir düşünce biçimine bırakıyor" (2013: 25).

Deleuze ve Guattari'de kapitalizmin öznellik üzerindeki etkisi iki yönlüdür. Bu iki *dispositif*, aynı zamanda aksiyomatığın ve elbette ki borcun aksiyomatığının nasıl çalıştığını ortaya koymaktadır. Onlar için kapitalizm bir üretim tarzı veya düzen olarak belirmez, "toplumsal tabiiyet" (*social subjection*) ve "makinesel köleleştirme"ye (*machinic enslavement*) dair bir dizi *dispositif* dahilinde kavranır. Unutulmasın ki, onlara göre, "kapitalizm, kodsuzlaştırılan akışların aksiyomatığını oluşturarak öznelleştirmenin dünya çapındaki bir girişimi olarak ortaya çıkmaktadır" (1987: 457). Toplumsal tabiiyet ve makinesel köleleştirme, aynı olaylarda fiiliyata geçen, aynı anda aynı şeylerde varolan iki kutbu ifade etmektedir. Deleuze ve Guattari'ye göre (1987: 456-57), makinesel köleleştirme rejiminde insanlar birer özne değil, hayvanlar ve araçlar gibi bütünü yukarıdan kodlayan bir makinenin parçası olarak daha yüksek bir varlığın yönlendirmesinde ve kontrolünde kurulurken toplumsal tabiiyette, daha üst bir varlık insanı dışsal hale gelen bir nesneyle ilişkili bir özne olarak kurar; insan artık makinenin bir parçasıdır, ama bir işçidir, bir kullanıcıdır, makineye tabidir ve artık makine tarafından köleleştirilmektedir; burada ikinci rejimin daha insani olduğunu söylemek mümkün değildir, ama ilk rejim arkaik emperyal oluşumla özel bir ilişkiye sahipmiş gibi görünmektedir, insan makinenin öznesi değil, ama toplamını üstkodlayan (*overcoding*) bir makinenin parçasıdır ki, ayrıca iki rejimin birbirini daimi olarak pekiştirdiğini, ama makinesel köleleştirmenin parçalarının özneleşmedeki fazlalığa bağlı olarak önem kazandığını belirtmek gerekmektedir. Bu noktayı Lazzarato dolayımında netleştirmek gerekirse (2015: 155-56), tabiiyet

özne/nesne ikiliği, daha doğrusu bir bütünlük üzerinden işlerken köleleştirme özne/nesne, kelime/şey, doğa/kültür gibi dikotomiler aracılığıyla işlemez; organizmayı makineden, nesneyi öznenen, insanı ise teknikten ayırmaz (ki, özne ve nesnenin yersiz yurtsuzlaşması üzerinde çalışır) ve son kertede insanın makineyle ilişkisi, tabiiyette yukarıda belirttiğimiz gibi -işçi ya da kullanıcı olarak- bir kullanım ve eylem ilişkisiyken (gerek insanın etkin özne olarak ilişkiye girdiği dışsal bir nesne gerekse iki özne arasında aracı) köleleştirmede bu ilişki, insan ile makine arasındaki karşılıklı iç iletişimidir. Deleuze ve Guattari’de antik kölelik ve feodal serflik, yoğun bir şekilde toplumsal tabiiyet içinde tartışılabilirdi, ama modern devlet ve kapitalizm, temelde makinesel köleleştirme aracılığıyla insanların kalbine yerleşmektedir, basit bir tersten okumayla kapitalizme mutlaklık kazandıran makinesel köleleştirmedir diyebiliriz ki, bu bağlamda, modern devletin teknolojik gelişmeler aracılığıyla güçlü bir toplumsal tabiiyeti, makinesel köleleştirme için ikame ettiğini göz ardı etmemek gerekmektedir.

Foucault’nun yönetimsellik teknikleri, makinesel köleleştirmeyi ve bunların işleyişini hiçbir şekilde hesaba katmamaktadır. Yönetimsellik, makineler olmadan anlaşılamazdır. Lazzarato açısından yönetim tutumları üzerinde, yani “bireyselleştirilmiş özne”lerin davranışları ve eylemleri üzerinde hâkimiyet kurar, ama “bölünmüş” olanların mekanik işleyişi üzerinde kuramaz, zapt edemez. Borç/para kuşkusuz bir tutumları yönetimi tekniği teşkil eder, ama aynı zamanda ve özellikle, mekanik tekrarlar ve geri beslemeler yoluyla bölünmüş olanları “sibernetik” bir biçimde “yöneten” kölelik olarak da işlemektedir; Foucault’nun norm felsefesi ve sosyolojisi üzerinden gidersek de toplumsal tabiiyet norma, kurala, yasaya göre işlerken kölelik, tam tersine sadece teknik protokolleri, usulleri, kullanma talimatlarını, eylemde bulunmayı değil, tepki vermeyi gerektiren belli bir işlevi olmayan göstergeleri kapsamaktadır, tabiiyet kendiyle ilişkiyi içerimler ve talep eder, kendilik tekniklerini oyuna sokar, makinesel köleleştirmeyse hem özneyi hem de bireyi ortadan kaldırır (Lazzarato, 2015: 128-29).

Para ve finans, neoliberalizmin son otuz yılda gösterdiği gibi toplumsal sorunların yersiz yurtsuzlaştırılmasında mükemmel bir yeteneğe sahiptir. Lazzarato'da, "toplumsal tabiiyet" temsil, bilgiler, söylemsel, görsel uygulamalardan geçen, onları seferber eden ve hukuki kişiler, politik kişiler, kısacası kişiler, benler, bireyler üreten yönetim tekniklerini içerir, bizi bireyselleşmiş özneler olarak üreterek bize bir kimlik, cinsiyet, meslek, uyruk vb. tahsis eder, kimsenin kaçamayacağı, gösteren ve temsili bir semiyotik tuzak inşa eder, kitlesel (molar) bir hakimiyet inşa eder (ki, çağdaş kapitalizmde bu süreç ve teknikler, gerçekleştirmelerini, her birimizden kendi eylem ve davranışlarından sorumlu ve suçlu bir özne yaratan, tabiiyetin son noktası olarak beliren "insan sermayesi"nde bulunur); "makinesel köleleştirme" ise kısmi, modüler, birey-altı öznellikleri sömürerek çalışan temsili olmayan operasyonel, diyagramatik tekniklerle ilgilidir, "bölünebilir" olanı çalıştırır ve üretir; kapitalizm, makinesel olanın "insan" bileşenlerini ve unsurlarını oluşturmak üzere, insanların makinesel parçalarla aynı şekilde işlediği bir köleliği yeniden inşa eder (Lazzarato, 2015: 154-55). Lazzarato, Deleuze ve Guattari'de köleleştirmenin teknik veya toplumsal makinenin düzenleme ve kontrol kipi olduğunu açığa çıkartmaya çabalamaktadır (tıpkı bir "fabrika", bir "iş" ya da bir "iletişim sistemi" gibi). Onun yorumunda, makinesel köleleştirmede tamamen farklı bir süreç ve öznelğin tamamen farklı bir şekilde ele geçirilmesi söz konusudur; makinesel köleleştirme, bireyselleştirilmiş özne ya da kişinin üretimi üzerinde söz sahibidir ve ideoloji meselesi olarak göremeyeceğimiz toplumsal tabiiyetin aksine linguistik ve temsili semiyotik yerine işlevsel ve operasyonel, temsili olmayanı harekete geçirerek *de-özneleştirme* yoluyla gerçekleşir. Lazzarato için antik emperyal sistemin insan köleliğinin yerini alan makinesel köleleştirme, bireysel ya da insan öznelliği üzerinde merkezi olmayan, -ama devasa toplumsal mekanizmalar üzerinde merkezi- kodsuzlaştırılan akışlarla birlikte çalışmaktadır.

Borcun özneyi bu iki farklı ve tamamlayıcı biçimde içerimlediğini vurgulayan Lazzarato'ya göre para/borç, "tüzel, ekonomik ve ahlaki bir öznenin inşası (alacaklı ve borçlu) temelinde işler. Toplumsal tabiiyetin güçlü bir vektörünü, bireysel ve kolektif öznellik üretiminin bir *dispositifini* temsil eder" (2014: 127).

Toplumsal tabiiyetin özne üzerinde vicdanının, belleğinin, temsillerinin, bilincin seferber edilmesi sayesinde molar bir tahakküm kurduğunu düşündüğümüzde, Almanlar ve “mark”, Amerikalılar ve “dolar” örneklerini ön plana çıkararak (euro, aksine zayıflığına örnektir) Lazzarato açısından borç, tam da bu noktalara temas ederek (bütünüyle benliği hedef alıp bilinç, bellek ve temsiliyet düzlemlerinde öznelliği üreterek) bireysel güven arar ve yaratır. Sonuçta toplumsal tabiiyet, söylemeye çalıştığımız gibi, güçlü bir özdeşleşme, daha doğrusu değişmez bir kimlik nesnesi tahsis eder ve bunun merkezinde, bireylerin vatandaşlık bağına bağlanması noktasında borcu göstermek hiç de abartılı değildir. Fakat borçlu kimliğini buradaki gibi katılmış bir mantıkla sabit bir kimlikleştirme inşası olarak görmek niyetinde olmadığımızı belirtmek gerekmektedir. Çünkü denetim toplumları tartışmasında, Hardt ve Negri’den hareketle düşünürsek, denetim diyagramı, -“melez ve değişken” bir öznellik üretimini hatırlayacak olursak- konum ve kimliğe yönelmemiştir, olumsal kimliklerin esnek ve yer değiştiren performansları temelinde işlemektedir; birey esasen hiçbir kimliğe ait değil, bütün kimliklere aittir (2012: 339-40). O yüzden buradaki esas odağımız, toplumsal tabiiyete ait geleneksel tartışmalardan ziyade Deleuzecü kalkış noktasından hareketle her öznel düzenlemenin içinde görebileceğimiz makinesel köleleştirmedir; aksi takdirde makinesel köleleştirme içerimlenen öznellik biçimi söz konusu olmasaydı, Lazzarato’dan hareketle borçlu özne üzerinde yalnızca söylem düzeyinde, ahlaki ve ideolojik eksende bir tahakküm görebilirdik. Makinesel köleleştirmede borç, birey-altı, moleküler boyutu teşkil eden, hafızanın zamansallığı ve yeğlinliğiyle işletilebilecek bir *dispositif*e işaret etmektedir. Hafıza/dikkat ve inanç üzerinden çalışan yeni sermaye biçiminin *dispositif*’idir. Makinesel köleleştirimin borç ekseninde daha iyi anlaşılması ise “bölünebilir” kavramına temas etmekten geçmektedir. Deleuze’ün disiplinler toplumdan denetim toplumuna geçişte değindiği gibi, “bireyler bölünür hale gelirken, kitleler örneklere, verilere, piyasalara ya da “banka”lara dönüşmüşlerdir” (2013: 192). Bölünebilirliğin sonsuz biçimde bölünebilir ve ayrılabilir olduğunu düşünen Lazzarato’da bunlar kolektif varlığın biçimlerini oluştururken bölünebilir, tam da bireyin yersiz yurtsuzlaştırılmasını oluşturmaktadır. Bu noktada bir ATM makinesinin işleyişinden

bahseden Lazzarato (2014: 127), egemen kodlarıyla bir öznenen değil (mekanik işleyiş özneye yer vermez), otomatik bir gişede kişiden şifreyi girmesi, meblağı seçmesi ve parayı çekmesi beklendiğinde, yani zihinsel bir sürecin gerekli olmadığına banka ağının sosyo-teknik düzeneğine boyun eğen tarzda işleyen bölünmüş olandan söz edebiliriz ki, burada otomatik gişenin etkinleştirdiği şey birey değil, bölünmüş olandır; çünkü birey para kullanırken diğer taraftan bölünmüş olan, kredi kartı aracılığıyla ATM makinesinin (ki, yalnızca ATM makinesinde değil, tüm makine sistemlerinde görebileceğimiz üzere) input/output aparatları gibi bir dişlisidir/bileşenidir adeta, onun hizmetine sokulmuştur/zaptı altındadır, hiçbir şekilde söz sahibi değildir, sadece ondan istenileni yapmak üzere otomatikleşmiştir, yani onun ne kullanıcısıdır ne de onunla dışsal bir nesneymişçesine ilişki içindedir; ancak burada küçük bir şerh koyarak, örneğin, tüketim ilişkilerindeki para kullanımında da neredeyse hiçbir insani duyuya yer olmadığını görebiliriz, ama buradaki durum, alıcı ile satıcı arasındaki “sembolik etkileşim”e dayalı bir ilişkinin devam ediyor oluşudur ki, tam da bu sebeple bu ilişkide hala öznenen söz edebiliyoruzdur. Lazzarato’nun örneğindeyse bireysel öznenin çek kullanışı karşımıza çıkmaktadır.

“Kredi kartı, bölünmüş olanın bir dişli olarak, banka ağı tarafından inşa edilmiş sosyo-teknik makinenin “insani olmayan” unsurlarıyla kurulmuş “insani” bir öge olarak işlediği bir aygıttır. Toplumsal tabiiyet bireyleri seferber eder, oysa mekanik kölelik, borç ekonomisinin sosyo-teknik makinesinin “insani” işlemcileri, failleri, unsurları ya da parçaları olarak “bölünmüş olanları” harekete geçirir. Böylece bireysel “özne” çek yazar ve imzalar, kendini bağlar ve söz verir, oysa bölünmüş olan tarafından yapılan kredi kartıyla ödeme, elektronik bir ağın üst metnine kaydolmaktan başka bir şey değildir. Çek kullanırken yazının hakimi olmayı sürdürürüz, çünkü bunu bizden başkası yapamaz ama kredi kartıyla bize kalan, bir işaret ya da iz koymak ya uygulamaktır (imza, paraf, gizli şifre, baş harf ya da dijital parmak izi)” (Lazzarato, 2014: 128).

Son kertede bu tarz makinelerin, daha doğrusu genel anlamda teknolojilerin insani duyuları topyekûn geriletebildiği açıktır. Makinesel köleleştirme, bölünebilirlik odağında tam da böylesi bir bağlam üzerinden kavranmak durumundadır. Nihayetinde bilişsel, dilsel, algısal, duyuşsal vb. davranışlarımızın işlevselliğinin bu makinelerce kuşatıldığı açıktır. Köleleştirmenin yönetimselliği unutulmasın ki, Lazzarato'da, "birlik ve sentez olarak öznellik üzerinde değil, bunu aşan insani ve insani olmayan özneleştirme vektörleri üzerinde ve bedeni oluşturan somatik, biyolojik, kimyasal, genetik, sinirsel bileşenler üzerinde iktidar uygular" (2015: 164).

SONUÇ YERİNE

Makine düzeneğine ilişkin farklı çözümlerle karşılaşmaktayız. Düzlemimiz, modernist Marx okumasındaki gibi teknik makine odağında bedenın salt motor gücünün yerine makinenin geçmesi veya bedenın makinenin oluşturduğu kitlesel yapının bilinçli eklemlerine dönüşmesiyle sınırlı değildir. Söylememiz, Deleuzeyen kavrayışla bedenın makineleşmesi üzerinedir. Yazının başında ele aldığımız benzerlikle Read'in aktarmaya çalıştığı gibi (2014: 130), Deleuze ve Guattari'nin odaklandığı eksen, soyut emeğin altında yatan şeyin eşdeğerlik, bir kişinin emeğinin diğerinkine eşit olması değil (farklı somut emek türleri arasında kurulan bir eşdeğerliğin aksine), emeğin soyutlanması veya yersiz yurtsuzlaştırılmasının kendi nesnesine/konusuna kayıtsızlaşmasıdır; makinelerin hem nispi artı-değer üretimindeki rolü hem de her türlü emek biçiminin makineleşmesi kanaati buradan okunmalıdır (biyopolitik emek biçimine işaret ediyoruz); nitekim onlar açısından, emek belli öznellik biçimlerinden, demirciden veya ayakkabıcıdan ve belli nesnelere, topraktan veya endüstriden soyutlanabiliyorsa, neden aynı zamanda insanlıktan, insan elleri ve akıllarından da tamamen soyutlanamamış; burada soyut emek artık makinenin bir parçası haline gelmektedir. O halde nasıl ki, makine soyut emeğin bir parçası haline geldiyse, borç rejimini de somut eşdeğerlik noktasından çözümlenmeye kalkıştığımızda, onun ödenebilirmiş bir olgu üzerinden tartışılmasına sebep olunmaktadır. Oysaki borç, Lazzarato'daki gibi artık yaşamsal üretimin bir koşuludur, "daimi bir varoluşsal" durumdur. Bu varoluşsal borçluluk, yönetimsellik ve biyopolitika

mefhumlarını mikro iktidarlar alanının *dispositif*’leri üzerinden, yani özneleşme süreçlerinin içinden okumak için önemli bir hat sağlamaktadır. Kavram setimiz, kapitalist üretimin her zaman bir yeniden üretim olduğunu, öznellik üretimi düzleminden anlatılmaya yaradığı ölçüde değerlidir. Bu düzlem, kurucu bir “çıkış” (*exodus*) sağlamaktadır. Bu manada direniş mefhumu alternatif öznellik üretimi olarak kavranmalıdır. Modernist sol, emeği üretimde bir unsur olarak değerlendirdiği ölçüde edilgenleştirir. Oysa kapitalizm, tam da emeği edilgenleştirdiği yerde sermaye haline getirir. Bu çerçevede direniş hattı, emeğin kendini olumlamasının politik pratiğinde aranmalıdır. Sermayenin emeği bir/bütün/birlik olarak tahakküm altına aldığı, yaşamı, “hayatta kalma stratejileri”ne indirgediği, diğer yandan geri ödenemez olsa da veya varoluşsal bir niteliğe bürünse de borcun sınırının bizzat sermaye olduğu gerçeği ve sermayenin salt ekonomik bir değer üretme ilişkisi değil, aynı zamanda “dünyaların üretimi” olduğu argümanı, emeğin olumlamasının politik pratiğinin öznelliğini “işin reddi” (*refusal of work*) olarak okuma imkânını sunmaktadır. Günümüzde finansın patron olduğu yerde işin reddi artık “borcun reddi”dir. Yazının sınırlarını aşmakla birlikte işin reddi, sadece kapitalist sömürüyü reddetmek değildir. Kapitalist yeniden üretimin toplumsallığından “çıkış” güncelliğinin politik pratiğidir. Deleuzeyen bir dille söylersek, şimdiki hale bir direniş olarak güncellik, halen olmakta olduğumuz değil, haline gelmekte olduğumuz şeydir. Negri’den hareketle ise devrim, “yakalanan zaman”dır. Bu noktada öznedenden değil, özneleşme süreçlerinden bahsediyoruz. Bu hat, bir yandan kapitalizmin krizde olduğunu söylemenin, aslında kapitalizmin krizinin, yeni öznellik üretiminin krizi olduğunu ifade etmenin, diğer yandan da emeğin demokrasisini “çokluğun demokrasisi” olarak okumanın olanağıdır. Burada alternatif öznellik üretimi, yeni bir biyopolitika ufku önerir. Bu tablo, yeni dünyaların, daha doğrusu başka dünyaların üretiminin, mevcut olana eşlik eden bir virtüelliğin edimselleşmesi olduğunu düşündürmektedir.

SUMMARY

In the biopolitical subsumption of the capital, the political plane of the payment of labor was formed by the disintegration of the “labor-capital-state” alliance in the welfare state. The emergence of the precarious work, subcontracting, flexible production, weakening of the labor unions and most importantly capitalization of the reproduction areas impeded the political subjectivity of the labor. In this process, labor was subordinated to the subsumption of capital through inclusion of debt to financial domain. This inclusion has happened in two ways. First, after with the loss of meaning of wage struggles instead of wage from boss, credit requested from financial sources. Secondly, the fields in which the welfare state such as education, health and social security was opened to the capital, and was included in the field of finance over real estate. In the end, the debt relationship has spread to the whole society, and this spread has been realized as “permanently existential” rather than payable. Indebtness has emerged as one of the areas of basic subjectivity production of neoliberalism. Both modernist Marxist approaches and bourgeois economists analyzed indebtness with purely economic approaches. This study, on the other hand, suggests primarily to study the relationship of debt through the subjectivity production. In doing so, unlike other approaches, it takes into account the transformations in value production relationship. Foucaultian philosophers, who grasp the indebtness through biopolitical governmentality, ignore the transformations in the value production relationship. In the capitalist machine, the debt is based on two *dispositif*, as the “social subjection” and the “machinic enslavement”, from which Deleuze’s view, in which the subjectivity production is organized. The answer to be given in the question of how debt works as a *dispositif* in neoliberalism passes through the concept of “axiomatic” by Deleuze terminology. Axiomatic is a control and grab device. The operation of the capital should be defined as a “social axiomatic”. Axioms make the flow of capital in the debt crisis subordinate to the control mechanisms such as the market, state, banks, companies, consumer industries.

KAYNAKÇA

- Caffentzis, G. (2005). Immeasurable Value?: An Essay on Marx's Legacy. *The Commoner*, Number: 10, p. 87-114.
- Dardot, P., Laval, C. (2012). *Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, I. Ergüden (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus*, B. Massumi (Çev.). Londra: Atholone Press.
- Deleuze, G. (2013). *Müzakereler*, İ. Uysal (Çev.). İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Dienst, R. (2015). *Borç Bağları*, S. Karadoğan (Çev.). İstanbul: Açılım Yayınları.
- Dyer- Witheford, N. (2001). Empire, Immaterial Labor, the New Combinations, and the Global Worker. *Rethinking Marxism* 13(3-4): 70-80.
- Federici, S. (2006). Precarious Labor: A Feminist Viewpoint. In *The Middle of a Whirlwind: 2008 Convention Protests, Movement, and Movement*. Los Angeles: Journal of Aesthetics & Protest Press.
- Foucault, M. (2005). *Entelektüel Siyasi İşlevi*. I. Ergüden, O. Akınhay, F. Keskin (Çev.). 2. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2013). *Güvenlik, Toprak, Nüfus*. F. Taylan (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2015). *Biyopolitikanın Doğuşu*. A. Tayla (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Guattari, F. (2007). İktidar Oluşumlarının Ayrılmaz Parçası Olarak Sermaye. V. Kocagül (Çev.). *Conatus*, sayı: 6, s. 145-156.
- Hardt, M., Negri A. (2013). *Duyuru*. A. Yılmaz (Çev.). 2. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hardt, M., Negri A. (2012). *İmparatorluk*. A. Yılmaz (Çev.). 7. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Holland, E. (2007). *Deleuze ve Guattari'nin Anti-Oedipus'u: Şizoanalize Giriş*. A. Utku, M. Erkan (Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

- Lazzarato, M. (2010). Biyoiktidardan Biyosiyasete. Ç. Türkyılmaz (Çev.). *Felsefe Yazın*, sayı: 16.
- Lazzarato, M. (2014). *Borçlandırılmış İnsanın İmali: Neoliberal Durum Üzerine Deneme*. M. Erşen (Çev.). İstanbul: Açılım Yayınları.
- Lazzarato, M. (2015). *Borçla Yönetmek*. Ş. Çiltaş (Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Lazzarato, M. (2015a). Biyo-Politika ve Biyo-Ekonomi, Bir Çokluk Politikası. M. Çelik (Çev.). *Demokratik Modernite*, sayı: 14.
- Lazzarato, M. (2016). *Göstergeler ve Makineler*. F. Demirci (Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Lemke, T. (2013). *Biyopolitika*. U. Özmakas (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lucarelli, S. (2012). Biyo-İktidar Olarak Finansallaşma. A. Fumagalli (Ed.). *Küresel Ekonomide Kriz: Finansal Piyasala, Toplumsal Mücadeleler ve Yeni Politik Senaryolar içinde* (115-38) I. Howison (Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Marazzi, C. (2014). *Sermayenin Komünizmi: Finansallaşma, Biyopolitik Emek ve Küresel Kriz*. D. Kundakçı (Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Raunig, G. (2013). *Bin Makine*. M. Çelik (Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Read, J. (2012). Homo Economicus'un Bir Soykütüğü: Neoliberalizm ve Öznelliğin Üretimi. Ş. Öztürk (Çev.). *Cogito*, sayı: 70-71, s:82-95.
- Read, J. (2014). Fetiş Her Zaman Aktüel, Devrim Her Zaman Virtüeldir. D. Jain (Ed.) *Özgürleşme Makineleri: Deleuze ve Marx içinde* (125-140) A. İkizoğlu (Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Revel, J. (2006). *Michel Foucault: Güncelliğin Bir Ontolojisi*. K. Atakay (Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Taşkale, A. R. (2015). *Neoliberal ve Militarist Post-Politika*. M. Serin (Çev.). İstanbul: Notabene Yayınları.
- Thoburn, N. (2001). Autonomous Production? On Negri's "New Synthesis". *Theory, Culture and Society* 18(5): 75-96. DOI:10.1177/02632760122051977.
- Weeks, K. (2007). Life Within and Against Work: Affective Labor, Feminist Critique, and Post-Fordist Politics. *Ephemera: Theory & Politics in Organization* 7(1): 233-249.
-